

กระบวนการและขั้นตอนการระงับอิทธิกรณ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

The Method and Process for Conflict Management in Theravada Buddhism

คชาภรณ์ คำสอนทา¹ อุดุลย์ ชันทอง²

Kachaporn Kumsonta, Adoon Khuntong

¹นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาสันติศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

²ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ สำนักงานศาลยุติธรรม

Email : jim192501@hotmail.com

doi : 10.14456/jmcupeace.2015.5

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษากระบวนการและขั้นตอนการระงับอิทธิกรณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท 2) เพื่อศึกษากระบวนการและขั้นตอนการระงับอิทธิกรณในคณะสงฆ์ไทย และ 3) เพื่อศึกษาเปรียบเทียบกระบวนการและขั้นตอนการระงับอิทธิกรณ ใน คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทและกฎหมายอาญา

ผลการวิจัยพบว่า การระงับอิทธิกรณมีความสอดคล้องและแตกต่างกันในประเด็นที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้ 1) ประเภทของปัญหา 2) เครื่องมือที่ใช้จัดการกับปัญหา 3) ผู้มีอำนาจในการบังคับใช้เครื่องมือ 4) การนำเรื่องหรือปัญหาเข้าสู่กระบวนการพิจารณา 5) กระบวนการพิจารณา และ 6) วิธีการบังคับในการลงโทษ

จากการทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่าประเด็นที่น่าสนใจสำหรับผู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ทั้งในส่วนของมหาเถรสมาคม และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ สมควรที่จะนำไปทบทวนศึกษา ทำความเข้าใจและตระหนักถึงความสำคัญของปัญหาในสังคมสงฆ์เพื่อนำไปปรับปรุงพัฒนา แนวทางการแก้ไขปัญหาในสังคมสงฆ์ตลอดทั้งกระบวนการขั้นตอนการระงับอิทธิกรณโดยประยุกต์ใช้วิธีการทางกฎหมายให้สอดคล้องกับพระธรรมวินัย

คำสำคัญ: กระบวนการ, ขั้นตอน, การระงับอิทธิกรณ, พระพุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

This study of the process and method for conflict management in Theravada Buddhism consists of 3 objectives, i.e., (1) to study the process and method for conflict management in Theravada Buddhist Scripture; (2) to study the process and method for conflict management in Thai Sangha; and (3) to comparatively study the process and method for conflict management in Theravada Buddhist Scripture and Thai Sangha.

Research has found that there is a consistent and varied issue that relate to the following:- 1) what kind of the problem 2) the tool used to deal with the problem 3) the empowered to enforce tools 4) the subject or problem into consideration process 5) the process of review and 6) how to enforce the sanctions.

From this research, the researchers believe that the issues that are of interest to those involved in this matter, both on the part of the Thai Sangha and the National Buddhism Office was supposed to review the study. Understand and recognize the importance of the problems in society is subject to improvements. Solutions in the monastic community throughout the process, the process suspends a thin. Using legal methods, in accordance with God's discipline.

Keyword: Method, Process, Conflict Management, Theravada Buddhism

1. บทนำ

สมัยพุทธกาล บุคคลที่เข้ามาสู่สังคมสงฆ์โดยผ่านขั้นตอนตามกรรมวิธีที่กำหนดไว้ ล้วนแต่มีความเสื่อมใสศรัทธาต่อหลักธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ต่างก็ตั้งใจปฏิบัติสมณธรรมกันอย่างจริงจัง จนบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหนต์ ตามลำดับ จากนั้นก็จะช่วยกันประกาศพระพุทธศาสนาให้เจริญแพร่หลายออกไป ซึ่งในสมัยพุทธกาลพระวินัย เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ เมื่อเกิดอธิกรณ์พระพุทธเจ้าทรงระงับอธิกรณ์

นั้น พระพุทธองค์ทรงวินิจฉัยตัดสินถูกผิดเองเพราะทรงเป็นพระศาสดา และทรงบัญญัติสิกขาบท ครั้นอธิกรณ์มีมากขึ้น ก็ทรงมอบอำนาจต่าง ๆ ให้แก่สงฆ์ในสมัยนั้นซึ่งล้วนเป็นอริยสงฆ์เป็นผู้ชำระอธิกรณ์ โดยได้ทรงวางหลักในการชำระอธิกรณ์ไว้ 7 ประการ เรียกว่า อธิกรณ์สมณะ 7 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 2 ข้อ 655 : 736)¹ และทรงกระทำการอย่างเปิดเผย ทรงฟังประชาชน แม้เพียงประชาชนติเตียนก็ทรงบัญญัติเป็นพระวินัยและวินิจฉัยอย่างแจ่มแจ้ง ทรงแสดงความบริสุทธิ์ของสังคมสงฆ์ให้ประชาชนประจักษ์สิ้นสงสัย และนับถือได้อย่างสบายใจ (ปริชา ช้างขวัญยืน, 2538 : 50-51)

พระพุทธเจ้าทรงมอบอำนาจการตัดสินใจให้กับคณะสงฆ์ในรูปแบบสังฆกรรม² ซึ่งแต่ละประเภทต้องได้รับการตรวจสอบอย่างรอบคอบ เมื่อสงฆ์มีมติเป็นเอกฉันท์แล้วจะเริ่มทำสังฆกรรมนั้นๆ ได้ หากสงฆ์คัดค้านแม้แต่เพียงรูปเดียวก็ต้องพิจารณาตรวจสอบกันใหม่ แม้พระองค์เองก็ทรงให้ความเคารพและปฏิบัติตามมติของสงฆ์ทุกประการ เพื่อให้มติของสงฆ์มีความศักดิ์สิทธิ์ที่ภิกษุทุกหมู่เหล่า จะต้องปฏิบัติตามโดยไม่มีข้อโต้แย้งเป็นอย่างอื่น โดยยึดหลักพระธรรมวินัยเป็นหลัก ดังปัจฉิมโอวาทที่พระองค์ได้ตรัสแก่คณะสงฆ์มีพระอานนท์เถระเป็นต้น ที่พากันเฝ้าพระพุทธเจ้าในขณะที่ใกล้จะปรินิพพานว่า “อานนท์...ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย” (ที.ม. (ไทย) 10/216/164.) ปัจฉิมโอวาทดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การปกครองคณะสงฆ์สมัยพุทธกาลเป็นไปในรูปแบบสามัคคีธรรม แม้พระพุทธเจ้าจะปรินิพพานไปแล้ว การปกครองคณะสงฆ์ก็อยู่ในรูปแบบของระบบสามัคคีธรรม พระภิกษุต่างก็ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในหลักพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและบัญญัติไว้ แต่ก็ยังมีการประพฤติปฏิบัติคลาดเคลื่อน

¹ อธิกรณ์สมณะ วิธีดำเนินการเพื่อระงับอธิกรณ์มี 7 อย่าง คือ (1) สัมมุขาวินัย วิธีระงับในที่พร้อมหน้า (2) สติวินัย วิธีระงับโดยถือสติเป็นหลัก (3) อุมุพหวินัย วิธีระงับสำหรับผู้หายจากเป็นบ้า (4) ปฏิญญาตรณะ การทำตามที่ได้รับ (5) ตัสสาปิยสิกา การตัดสินลงโทษแก่ผู้ผิด (ที่ไม่รับ) (6) เยกฺกยสิกา การตัดสินตามคำของคนข้างมาก (7) ตินวัตถารกวินัย วิธีประนีประนอม

² สังฆกรรม งานของสงฆ์, กรรมที่สงฆ์พึงทำ, กิจที่พึงทำโดยที่ประชุมสงฆ์มี 4 คือ 1) อปโลกนกรรม กรรมที่ทำเพียงด้วยบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้งญัตติและไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น แจ้งการลงพรหมทัณฑ์ แก่ภิกษุ 2) ญัตติกรรม กรรมที่ทำเพียงตั้งญัตติไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น อุโบสถและปวารณา 3) ญัตติหุติกรรม กรรมที่ทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนึ่ง เช่น สมมติสมา ให้ผ้ากฐิน 4. ญัตติจตุตถกรรม กรรมที่ทำด้วย ตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนา 3 หน เช่น อุปสมบท ให้ปริวาส ให้มานัต (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตโต, 2551 : 415).

ไปจากหลักพระวินัยบ้าง จึงได้ทำการสังคายนา เพื่อทำการชักซ้อมความถูกต้องและเพื่อกำจัดภิกษุอลัชชีให้หมดไปด้วย ในยุคการปกครองคณะสงฆ์ไทย ได้เกิดวิกฤตการณ์มากมายเนื่องจากพระสงฆ์ได้ประพฤติปฏิบัติผิดแผกแตกต่างไปจากพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าได้บัญญัติไว้ นำความเสื่อมเสียมาสู่คณะสงฆ์และสร้างความเสียหายแก่พระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังได้ทำลายศรัทธาของผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาให้ลดน้อยเสื่อมน้อยไป และยังไม่ก่อให้เกิดศรัทธาต่อผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บางปัญหาคณะสงฆ์สามารถยุติได้แต่บางปัญหาไม่สามารถแก้ไขได้

นอกจากนี้จากสภาพของสังคมที่เปลี่ยนไปและมีการนำเทคโนโลยีเข้ามามีส่วนในการดำเนินชีวิตส่งผลให้เกิดการละเมิดพระธรรมวินัย หรือเกิดข้อสงสัยในการกระทำต่างๆ ที่อาจส่งผลต่อการวินิจฉัย ด้วยเหตุผลดังกล่าวผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาเปรียบเทียบกระบวนการและขั้นตอนการระงับอธิกรณ์ระหว่างคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับกฎหมายเถรสมาคม เพื่อเสนอแนะแนวทาง การประยุกต์วิธีการทางกฎหมายให้สอดคล้องกับทางพระธรรมวินัย แก้ไขปัญหาความขัดแย้งในสังคมสงฆ์ที่สามารถอธิบายตอบข้อสงสัยของพุทธศาสนิกชนและผู้ที่เกี่ยวข้องต่อการระงับอธิกรณ์และวิธีการระงับอธิกรณ์ในคณะสงฆ์ได้อย่างเป็นรูปธรรมเพื่อสันติสุขในสังคมต่อไป

2. ความหมายและประเภทอธิกรณ์

อธิกรณ์ หมายถึง เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วสงฆ์จะต้องจัดต้องทำ เรื่องที่สงฆ์จะต้องดำเนินการ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530 : 89; พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต, 2551 : 481) ซึ่งเป็นการเถียงกันเกี่ยวกับพระธรรมวินัย การโจทก์กล่าวหากันด้วยอาบัติ การต้องอาบัติ การปรับอาบัติ การแก้ไขตัวให้พ้นจากอาบัติ และกิจธุระต่าง ๆ ที่สงฆ์จะต้องกระทำ เช่น การให้อุปสมบท ให้ผ้าพระกฐิน เป็นต้น ซึ่งเห็นได้ว่า อธิกรณ์นั้นไม่ใช่เรื่องเฉพาะที่เป็นปัญหาเท่านั้น แต่รวมไปถึงกิจหรือหน้าที่ของสงฆ์ ระเบียบแบบแผนในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เป็นปัญหา เช่น การให้อุปสมบท ก็อยู่ในความหมายของอธิกรณ์เช่นกัน โดยสรุปแล้ว อธิกรณ์ มีความหมายเป็น 2 ประการ คือ (1) เรื่องที่เป็นปัญหาเกี่ยวกับความคิดเห็น หรือการประพฤติปฏิบัติที่ไม่สอดคล้องกับพระธรรมวินัย เป็นการทำลายกฎ กติกา ระเบียบแบบแผนของสังคม สร้างความวุ่นวายทำลายหมู่คณะ และ (2) กิจของสงฆ์ ซึ่งเป็นภาระหน้าที่ เป็นกิจธุระที่จะต้องทำให้สำเร็จแล้วเสร็จตามกระบวนการที่พระธรรมวินัยกำหนดไว้ พระพุทธศาสนาได้แบ่งประเภทอธิกรณ์ไว้ เป็น 4 ประเภท คือ

- 1) วิวาทาธิกรณ์ วิวาทที่จัดเป็นอธิกรณ์ การวิวาทซึ่งเป็นเรื่องที่สงฆ์จะต้องเอาธุระดำเนินการพิจารณาจะรับ ได้แก่การเถียงกันปรารภพระธรรมวินัย เช่น เถียงกันว่า สิ่งนี้เป็นธรรม เป็นวินัย สิ่งนี้ไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ข้อนี้พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ข้อนี้ไม่ได้ตรัสไว้ ดังนั้นเป็นต้น
- 2) อนุวาทาธิกรณ์ การโจทที่จัดเป็นอธิกรณ์ คือ การโจทกันด้วยอาบัติ เรื่องการกล่าวหา
- 3) อาปัตตาธิกรณ์ อธิกรณ์คืออาบัติ หมายความว่า การต้องอาบัติและการถูกปรับอาบัติ เป็นอธิกรณ์โดยฐานเป็นเรื่องที่จะต้องจัดทำ คือระงับด้วยการแก้ไขปลดปล่อยออกจากอาบัตินั้นเสีย มีการปลงอาบัติ หรือการอยู่กรรม เป็นต้น ตามวิธีที่ท่านบัญญัติไว้
- 4) กิจจาธิกรณ์ การงานเป็นอธิกรณ์ คือเรื่องที่เกิดขึ้นอันสงฆ์ต้องจัดต้องทำหรือกิจธุระที่สงฆ์จะพึงทำ อรรถกถาพระวินัยว่า หมายถึงกิจอันจะพึงทำด้วยประชุมสงฆ์ ได้แก่สังฆกรรมทั้ง 4 คือ อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม ญัตติจตุตถกรรม

3. แนวทางการระงับอธิกรณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและกฎหมาย สมาคม

3.1 ประเภทของปัญหาหรือความขัดแย้ง

เนื่องจากภิกษุสงฆ์มีพระธรรมวินัยเป็นเครื่องหล่อหลอมกลมเกลียวจิตใจและศีลาจารวัตรให้งดงาม เป็นที่น่าเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้พบเห็น ขณะเดียวกันพระธรรมวินัยก็เป็นต้นเหตุของความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในหมู่สงฆ์ เพราะความคิดเห็นในพระธรรมวินัยที่แตกต่างอันเนื่องมาจากการตีความพระธรรมคำสอนที่แตกต่างกัน จากการถูกจำกัดในการรับรู้หรือการมีโอกาสในการศึกษาเรียนรู้พระธรรมวินัยที่แตกต่างจึงมีความคิดเห็นที่แปลกแยกออกไปตามองค์ความรู้แต่ละองค์มีซึ่งเป็นเรื่องของทัญญู (ทัญญูสามัญญุตตา) การประพฤติปฏิบัติตามที่เข้าใจในพระธรรมวินัยที่คลาดเคลื่อนแตกต่างกัน อันเป็นเรื่องของศีล (ศีลสามัญญุตตา) การโจทกล่าวหาในเรื่องของศีลวินัย อาจารวินัย ทัญญูวินัยหรืออาชีวะวินัย และการปฏิบัติกิจที่สงฆ์พึงกระทำให้สงบด้วยหน้าที่ ซึ่งเรียกว่าสังฆกรรม เหล่านี้ล้วนเป็นปัญหาของภิกษุ ซึ่งสอดคล้องกับคำว่า “อธิกรณ์” ในพระวินัยปิฎก ตามรูปศัพท์ อธิกรณ์ แปลว่า”ภารกิจที่พึงทำให้สงบ ให้เรียบร้อยเหมาะสม” (พระธรรมกิตติวงศ์ ทองดี สุรเตโช, 2551 : 1200) เมื่อรู้สาเหตุของปัญหาแล้ว พระพุทธองค์จึงทรงจำแนกประเภทของปัญหาหรือความขัดแย้งในแง่ของพระวินัยออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่

- 1) วิวาทาธิกรณ์ จะต้องมีการชี้ว่าฝ่ายใดถูกฝ่ายใดผิด
- 2) อนุวาทาธิกรณ์ จะต้องมีการพิจารณาว่าจริงหรือไม่จริง เพื่อลงโทษผู้ฝ่าฝืนพระธรรมวินัย และคุ้มครองผู้บริสุทธิ์ที่ถูกกล่าวหา
- 3) อาปัตตาธิกรณ์ อาบัติที่ต้องปลดเปลื้อง หรือกระทำความผิดหรือปลงอาบัติ
- 4) กิจจาธิกรณ์ ย่อมระงับด้วยการทำสังฆกรรม แม้จะแยกประเภทของปัญหาแล้วแต่พระพุทธองค์ได้ทรงมองปัญหาของภิกษุเป็น 2 นัย กล่าวคือ (1) ปัญหาเกี่ยวกับความขัดแย้งคดีพิพาท การฟ้องร้องกล่าวหากันในศาลาจารย์วัตร การประพฤติปฏิบัติที่แตกต่างกัน (2) ปัญหาเกี่ยวกับกิจของสงฆ์ที่ต้องกระทำตามหน้าที่ให้เสร็จสิ้น ประเภทสังฆกรรมต่าง ๆ ส่วนการระงับอธิกรณ์ตามแนวทางของมหาเถรสมาคม จะพบว่าการตรากฎหมายมหาเถรสมาคมเป็นไปเพื่อกำหนดหลักเกณฑ์และวิธีการปฏิบัติ ในการลงนิคหกรรม (ลงโทษ) แก่พระภิกษุผู้ล่วงละเมิดพระธรรมวินัย ซึ่งในหมวด 4 ว่าด้วยนิคหกรรมและการสละสมณเพศ ตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 25 และ มาตรา 27 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 กำหนดเฉพาะเรื่องของการกล่าวหาในศาลาจารย์วัตรหรือการประพฤติปฏิบัติของภิกษุ ซึ่งเป็นเรื่องของอนุวาทาธิกรณ์

3.2 เครื่องมือที่ใช้จัดการปัญหา

โดยหลักการของอธิกรณ์สมณะ 7 มุ่งเน้นในเรื่องของการรักษาหลักพระธรรมวินัยให้มั่นคง ใช้เป็นเครื่องมือของสงฆ์ในการจัดระเบียบการปกครองเพื่อป้องกัน ปร่าปราม และแก้ไขปัญหาดังต่าง ๆ ที่ทำลายความสงบเรียบร้อยของสังคมสงฆ์ และสร้างความปรองดองในหมู่สงฆ์ อันส่งผลให้สังคมสงฆ์เป็นสังคมที่สงบสุขพร้อมด้วยศาลาจารย์วัตร ที่งดงาม เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้พบเห็น ขณะเดียวกันก็มุ่งส่งเสริมภิกษุสงฆ์ให้หมั่นฝึกฝนตนตามแนวทางของพระพุทธศาสนา โดยใช้ระบบสังฆสามัคคี คือความเป็นเอกภาพภายใต้พระธรรมวินัยที่มั่นคง จัดการกับภิกษุผู้กระทำความผิดและถูกลงโทษได้เกิดสำนึกรับผิดชอบได้ ด้วยเหตุที่ว่าอธิกรณ์เกิดขึ้นโดยภิกษุสงฆ์ และระงับได้ด้วยหมู่สงฆ์ ส่วนเครื่องมือที่ใช้ในการระงับอธิกรณ์ของคณะสงฆ์ไทย โดยใช้กฎหมายมหาเถรสมาคมนั้น ปัจจุบัน มีการประกาศใช้อยู่เพียง 2 ฉบับ ซึ่งได้กำหนดหลักเกณฑ์วิธีปฏิบัติในการลงนิคหกรรมแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิดพระธรรมวินัย โดยมหาเถรสมาคมได้ตรากฎหมายมหาเถรสมาคม ฉบับที่ 11 (พ.ศ.2521) ว่าด้วยการลงนิคหกรรม มาบังคับใช้แก่ภิกษุผู้ประพฤติล่วงละเมิดพระธรรมวินัย ซึ่งได้กำหนดหลักเกณฑ์และวิธีปฏิบัติของการกล่าวหาการโจทก์ภิกษุด้วยสี่ลัทธิ อาจารย์วัติ คือการประพฤติปฏิบัติ ซึ่งเป็นเรื่องอนุวาทาธิกรณ์ กฎหมายมหาเถรสมาคมดังกล่าว ได้นิยามคำว่า “ความผิด” หมายถึง “การล่วงละเมิดพระธรรมวินัย” ส่วนการตรากฎหมายมหาเถรสมาคม ฉบับที่ 21 (พ.ศ.2538) ว่าด้วยการให้พระภิกษุสละสมณเพศ

โดยประการสำคัญแล้วมุ่งเน้นไปที่การลงโทษให้ภิกษุสละ สมณเพศ ซึ่งกำหนดลักษณะความผิดและเงื่อนไขเอาไว้ เป็นเรื่องของศีลวิบัติและอาจารวิบัติ ซึ่งกฎหมายเถรสมาคมทั้งสองฉบับมีข้อจำกัดความผิดที่จะสามารถนำเข้าสู่การพิจารณาได้

3.3 ผู้มีอำนาจในการใช้เครื่องมือ

พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับสงฆ์ ทรงอนุญาตให้สงฆ์เป็นผู้ทำกิจนั้นๆ อันเนื่องด้วยการปกครองคณะ ในรูปแบบของ “สามัคคีธรรม” ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงวางข้อสำหรับระงับอธิกรณ์ไว้ คือ อธิกรณ์สมณะ 7 ด้วยวิธีการระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้า คือ (1) พร้อมหน้าสงฆ์ (2) พร้อมหน้าบุคคล (3) พร้อมหน้าวัตถุ (4) พร้อมหน้าพระธรรมวินัย และทรงกำหนดจำนวนสงฆ์และคุณสมบัติเอาไว้ ในอาบัติที่เป็นครุกาบัติ ต้องมีสงฆ์ไม่น้อยกว่า 4 รูป องค์สงฆ์ในลหุกาบัติ ไม่ต้องถึง 4 รูปก็ได้ ส่วนคุณสมบัติของสงฆ์ ต้องประกอบด้วย องค์ 10 คือ เป็นภิกษุผู้มีศีล เป็นพหูสูตร เป็นผู้ทรงปาติโมกข์ เป็นผู้หมั่นในพระวินัย ไม่คลอนแคลน เป็นผู้สามารถชี้แจงให้คู่วาทเข้าใจเลื่อมใส เป็นผู้ฉลาดสามารถระงับอธิกรณ์ได้ รู้เรื่อง รู้เหตุ รู้การตัด รู้ทางตัดอธิกรณ์ คือต้องเป็นพระอรหันต์ (อง.สตุตทก. (ไทย) 23/75/171, วิ.มทา.(ไทย) 1/68/56-57)

ส่วนกฎหมายเถรสมาคม มีการกำหนดจำนวนผู้ปกครองสงฆ์และคุณสมบัติของผู้ปกครองสงฆ์ โดยผู้มีอำนาจในการระงับวินัยจยอธิกรณ์ ประกอบไปด้วยผู้ปกครองสงฆ์เป็นองค์ คณะ คณะละ 3 รูป ส่วนองค์คณะจะเป็นผู้ปกครองสงฆ์ตำแหน่งใดบ้างนั้น จะต้องพิจารณาจากผู้ถูกโทษหรือถูกกล่าวหาว่าเป็นพระลูกวัดหรือเป็นเจ้าของคณะพระสังฆาธิการตำแหน่งใดเป็นสำคัญ การกำหนดคุณสมบัติของภิกษุผู้จะได้รับการพิจารณาแต่งตั้งเป็นผู้ปกครองสงฆ์ กำหนดไว้ในกฎหมายเถรสมาคม ฉบับที่ 24 (พ.ศ.2541) ว่าด้วยการแต่งตั้งถอดถอนพระสังฆาธิการ (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2554 : 224-235)

3.4 การเข้าสู่กระบวนการพิจารณา (ผู้โจทก์)

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติให้ถือเป็นหน้าที่ของภิกษุสงฆ์ในการตรวจสอบ ชี้มูลพฤติกรรมของเพื่อนพรมหจารีให้สำนึกว่า ได้ละเมิดพระธรรมวินัยหรือไม่ (วิ.ป. (ไทย) 8/289/384) ซึ่งภิกษุผู้โจทก์ต้องมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้ คือ (1) เป็นผู้ที่มีศีลบริบูรณ์ (2) ตั้งอยู่ในธรรม 5 ประการ คือ พุตรู้กาล พุทความจริง พุทสุภาพ พุทเพื่อประโยชน์ พุทด้วยเมตตาจิต (3) ประกอบด้วยธรรม (เจตนา) 5 ประการ คือ ความการุญ หวังประโยชน์ เอ็นดู การออกจากอาบัติ รักษาวินัย เหล่านี้เป็นองค์สมบัติของผู้โจทก์ พร้อมด้วยหลักฐานที่มีมูล คือ ได้เห็นเอง ได้ยินเองหรือ มีผู้

บอกมา หรือร้องเกลียดโดยอาการ ถ้าหากภิกษุพบเห็นอาการทั้ง 3 แล้ว ไม่ทำการโจท พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้ปรับอาบัติแก่ภิกษุนั้น ตามพุทธบัญญัติทรงกำหนดให้เป็นหน้าที่ของภิกษุสงฆ์ทุกรูปถ้อยเลย ถือว่ามีความผิดต้องอาบัติด้วย พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาตให้คฤหัสถ์ เป็นผู้โจท แต่ให้เป็นผู้บอกกล่าวแก่ภิกษุแล้วให้ภิกษุนั้นพิจารณา หากเชื่อว่ามีมูลภิกษุนั้นก็เป็นผู้โจทได้ ส่วนในกฎหมายอาญาได้กำหนดให้ผู้มีสิทธิ์นำอธิกรณ์ขึ้นว่ากล่าวได้ทั้งภิกษุสงฆ์ สามเณร และคฤหัสถ์ ซึ่งแยกเป็น 2 ประเภท ดังนี้คือ

ประเภทภิกษุสามเณร (1) เป็นภิกษุปกติ มีสังกัดวัดเดียวกัน นิคมเดียวกัน เป็นผู้มีส่วนได้เสีย หรือ (2) เป็นภิกษุปกติหรือสามเณร พร้อมศีลและอาจารย์ ต่างสังกัดวัดกัน เป็นผู้กล่าวหาหรือ (3) เป็นภิกษุผู้ปกครองสงฆ์ ไม่มีอำนาจลงนิคมกรรม แจ้งการกระทำความผิดหรือพฤติการณ์อันน่ารังเกียจที่ได้พบเห็น ต่อภิกษุผู้พิจารณา เป็นผู้แจ้งความผิด

ประเภทคฤหัสถ์ (1) เป็นผู้เสียหาย หรือ ผู้แทนโดยชอบธรรมของผู้เสียหาย หรือ ผู้มีอำนาจกระทำการแทนนิติบุคคลผู้เสียหายตามกฎหมาย กรณีเป็นความเสียหายเฉพาะส่วนตัว (2) เป็นคฤหัสถ์ นับถือพระพุทธศาสนา อายุ 20 ปี มีความประพฤติดี มีอาชีพ มีวาจาเชื่อถือได้ เป็นผู้กล่าวหา

3.5 กระบวนการพิจารณา

กระบวนการพิจารณา ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พระพุทธเจ้าทรงมอบอำนาจให้แก่สงฆ์เป็นผู้ปกครองพิจารณาตัดสินชี้ขาดความขัดแย้ง ในรูปแบบของสังฆกรรม เพื่อสร้างความปรองดองในหมู่สงฆ์และเพื่อให้การแก้ปัญหาความขัดแย้งสงบ ราบรื่น ยุติโดยเร็วตามแนวทางของพระพุทธเจ้าซึ่งสงฆ์จะไม่ปล่อยเวลาให้เนิ่นนานเพราะเกรงว่าอธิกรณ์จะลุกลามทำให้ยากแก่การแก้ไข แต่ตามกฎหมายอาญาสามเณรมุ่งพิสูจน์ความจริงตามข้อกล่าวหาโดยใช้กระบวนการทางกฎหมายซึ่งเนิ่นช้า ไม่สอดคล้องตามหลักพระธรรมวินัย

3.6 วิธีการบังคับในการลงโทษ

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา สงฆ์ใช้มาตรการทางสังคมสงฆ์ร่วมลงโทษ เพื่อให้เกิดสำนึกรับผิดชอบปรับเปลี่ยนความคิดพฤติกรรม ให้โอกาสกลับเข้าสู่สังคม เพราะโทษสูงสุดคือการให้พ้นจากภิกษุสงฆ์ แต่ในกฎหมายอาญาสามเณรได้กำหนดมาตรการในการบังคับไว้เป็น 2 ประการ คือ (1) กรณีได้รับนิคมกรรมให้สึก ไม่ยอมสึกภายใน 24 ชั่วโมง ต้องได้รับโทษตามกฎหมาย และ (2) ไม่ยอมรับนิคมกรรมไม่ถึงให้สึก ให้ผู้บังคับรายงานโดยลำดับจนถึงมหาเถรสมาคมเพื่อมีคำวินิจฉัยและคำสั่งให้สละสมณเพศ ถ้าไม่ยอมสละสมณเพศ ต้องได้รับโทษตามกฎหมาย ปราภฏ

ตามตารางแสดงการเปรียบเทียบแนวทางการระงับข้อพิพาท ดังตารางที่ 1

แนวทางการระงับข้อพิพาท ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	แนวทางการระงับข้อพิพาท โดยกฎหมายแพ่ง
1. หลักการ ประเภทของปัญหา - ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้มีการคัดแยกประเภทของปัญหาไว้อย่างชัดเจน ว่าข้อพิพาทมี 4 ประเภท คือ วิवादพิพาท อนุवादพิพาท อาปัตตพิพาท และกิจจาพิพาท ได้ 2. หลักการ เครื่องมือที่ใช้จัดการกับปัญหา - ความหลากหลายของวิธีการในการแก้ปัญหา การใช้กระบวนการข้อพิพาทสมณะ 7 ที่มีความสอดคล้องกันและสอดคล้องกับประเภทของปัญหา โดยเฉพาะสัมมุขาวินัย สังฆกรรม ประเภทการลงมติ 3. หลักการ ผู้มีอำนาจบังคับใช้เครื่องมือ - พระพุทธองค์ทรงมอบอำนาจให้สงฆ์เป็นผู้ใช้เครื่องมือเพื่อรักษาหลักพระธรรมวินัยและควบคุมความประพฤติของภิกษุสงฆ์ในรูปแบบของสังฆกรรม	- ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505 บัญญัติเฉพาะเรื่องการลงมติ (ลงโทษ) มาตรา 24 บัญญัติว่า พระภิกษุจะรับมติลงมติ เมื่อกระทำการล่วงละเมิดพระธรรมวินัย หรือแม้มาตรา 25, 27 ได้ บัญญัติในเรื่องของการประพฤติล่วงละเมิดพระธรรมวินัย โดยสรุปได้กำหนดประเภทของปัญหาไว้เฉพาะการกล่าวหา การโจทก์กัน ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะของ อนุवादพิพาท - พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ได้บัญญัติให้อำนาจมหาเถรสมาคม ในการตรากฎหมาย มหาเถรสมาคม โดยกำหนดหลักเกณฑ์และวิธีการปฏิบัติ ในการลงมติลงมติแก่พระภิกษุผู้ประพฤติล่วงละเมิดพระธรรมวินัย ตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 25,27 ซึ่งหมายถึงกฎหมายมหาเถรสมาคม ฉบับที่ 11 และ ฉบับที่ 21 - ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์บัญญัติ มาตรา 15 ตรี บัญญัติให้อำนาจมหาเถรสมาคมในการปกครองคณะสงฆ์และรักษาธรรมวินัย มหาเถรสมาคมเป็นเครื่องมือมอบอำนาจให้ภิกษุรูปใดหรือคณะกรรมการหรือคณะอนุกรรมการ เป็นผู้ใช้อำนาจหน้าที่แทนมหาเถรสมาคม

แนวทางการระงับอิทธิพล ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	แนวทางการระงับอิทธิพล โดยกฎหมายเถรสมาคม
4. หลักการ นำเรื่องเข้าสู่กระบวนการพิจารณา - พระพุทธองค์ทรงกำหนดให้เป็นหน้าที่ของภิกษุสงฆ์ทุกรูปที่จะบอกกล่าวพฤติกรรมของภิกษุรูปอื่นๆ เพื่อทำการตรวจสอบถึงการล่วงละเมิดพระธรรมวินัย โดยไม่ยินยอมให้คฤหัสถ์เป็นผู้ฟ้องกล่าวหาภิกษุสงฆ์ได้โดยตรง 5. หลักการ กระบวนการพิจารณา - มุ่งรักษาหลักพระธรรมวินัย และความปรองดองในหมู่สงฆ์สงบ ระงับ ยุติโดยเร็วในรูปแบบสังฆสามัคคี 6. หลักการ วิธีการบังคับในการลงโทษ - ใช้มาตรการทางสังคมสงฆ์ร่วมลงโทษ เพื่อให้เกิตสำนึกปรับเปลี่ยนความคิดพฤติกรรม ให้โอกาสเข้าสู่สังคมสงฆ์ได้อีก เพราะโทษสูงสุดคือการให้พ้นจากสังคมสงฆ์	- กฎมหาเถรสมาคม ฉบับที่ 11 กำหนดให้คฤหัสถ์สามารถยื่นเรื่องฟ้องร้องกล่าวหาภิกษุสงฆ์ได้ - มุ่งพิสูจน์ความจริงตามข้อกล่าวหาอาศัยหลักกฎหมาย กระบวนการขั้นตอนเน้นเข้ามุงเน้นการลงโทษให้พ้นสภาพ ไม่สอດคล้องหลักพระธรรมวินัย - ใช้หลักการทางกฎหมายมาบังคับ โดยสังคมสงฆ์ไม่ได้มีส่วนร่วม สงฆ์จึงขาดความสามัคคีปรองดองกันไม่สอດคล้องตามพุทธประสงค์

4. บทสรุป

หลักอภิรณสมถะ เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการใช้จัดการกับปัญหาหรือความขัดแย้งในสังคมสงฆ์อย่างประสานกลมกลืนสอດคล้องกับทุกปัญหา พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นปัญหาของการปกครองสงฆ์ การบัญญัติพระวินัย เพื่อใช้เป็นกฎ ระเบียบ ให้ภิกษุประพฤติปฏิบัติ เพื่อความดีงามของสังคมสงฆ์ เพื่อให้ภิกษุประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปในแนวทางเดียวกัน อันนำมาซึ่งความเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา แต่อย่างไรก็ดีในคนหมู่มากย่อมมีทั้งคนดีและคนไม่ดี ภิกษุสงฆ์ก็เช่นกัน เมื่อมีภิกษุไม่ดีหรือมีอสังขยิพลอมปนเข้ามา ก็ต้องมีหลักเกณฑ์วิธีการที่จะกำจัดคนไม่ดีออกไปจากสังคมเพื่อรักษาคนดีให้คงไว้ และมีวิธีการที่จะปรับปรุงคนไม่ดีแต่ยัง

เพื่อให้โอกาสที่จะอยู่ร่วมในสังคมได้อีก ให้โอกาสได้ปรับเปลี่ยนความคิด พฤติกรรม เพื่อเข้าร่วมอยู่กับสังคมอีกครั้ง พระพุทธเจ้าจึงแยกปัญหา แยกเครื่องมือ แยกประเภทบุคคล แต่ละเครื่องมือมีทั้งวิธีการและเป้าหมายรวมอยู่ด้วยกัน ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีการจัดการความขัดแย้งในแนวทางการป้องกัน (Prevention) การเปลี่ยนผ่าน (Transformation) การแก้ไข (Resolution) การฟื้นฟู (Restoration) เพื่อให้การแก้ปัญหาเป็นไปอย่างสงบ ราบรื่น และยุติได้อย่างลงตัว โดยความชอบธรรม บนฐานของวิธีการระงับพร้อมหน้า ทั้งนี้โดยจุดมุ่งหมายหลักเพื่อรักษาหลักพระธรรมวินัย เพื่อให้สงฆ์ใช้เป็นเครื่องมือในการคุ้มครองคนดีที่กำจัดผู้ละเมิด และสร้างความปรองดองในหมู่สงฆ์ อันได้แก่การดำเนินกิจการของสงฆ์โดยการร่วมกันคิดร่วมกันพิจารณาของภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสมาชิก อธิกรณ์จึงจะจัดว่าได้รับระงับหรือยุติแล้ว แต่กระบวนการแก้ปัญหาของคณะสงฆ์ไทยโดยกฎหมายเถรสมาคมได้รับวิวัฒนาการมาจากกฎหมายของราชอาณาจักรทำให้มุ่งเน้นหลักการลงโทษตามกฎหมายที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งตามหลักพระวินัย ที่ยังมุ่งเน้นการรักษาหลักพระธรรมวินัย และการสร้างความสมานฉันท์ในหมู่สงฆ์ โดยสังคมสงฆ์ไม่ได้มีมาตรการร่วมลงโทษด้วยแต่อย่างใดตามจุดมุ่งหมายที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แต่ดั้งเดิม ดังนั้นผู้เกี่ยวข้องทั้งสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ และมหาเถรสมาคม ควรนำไปทบทวนศึกษาทำความเข้าใจและตระหนักถึงความสำคัญของปัญหาในสังคมสงฆ์ เพื่อปรับปรุงพัฒนาแนวทางการแก้ไขปัญหาประยุกต์วิธีการทางกฎหมายให้สอดคล้องกับพระวินัย สามารถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งได้อย่างเป็นรูปธรรมและอธิบายตอบข้อสงสัยแก่สาธุชนได้ และนำความเชื่อมั่นศรัทธากลับคืนสู่พระพุทธศาสนาสืบไป

5. ข้อเสนอแนะ

จากการทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่ายังมีประเด็นสำคัญที่ควรศึกษาต่อคือมูลเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการประพฤติก่อให้เกิดพระธรรมวินัย เพื่อให้ศฤงฆ์ได้วางตนเหมาะสมไม่ส่งเสริมพระภิกษุให้กระทำความผิดพระวินัยและมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

5.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากการทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่าประเด็นที่น่าสนใจสำหรับผู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ทั้งในส่วนของมหาเถรสมาคม คณะสงฆ์ และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ สมควรที่จะนำไปศึกษาเพื่อทำความเข้าใจ ตระหนักถึงความสำคัญและนำไปปรับปรุงพัฒนากระบวนการขั้นตอนระงับอธิกรณ์ให้สอดคล้องกับกฎหมายและรักษาพระธรรมวินัย ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอการนำไปประยุกต์ใช้ในเชิงนโยบายดังนี้

1) ข้อเสนอแนะในการตรากฎหมายเถรสมาคมเพื่อใช้ในการระงับอธิกรณ์

ดังที่ทราบปัญหาแล้วว่า กฎหมายเถรสมาคมที่มหาเถรสมาคมได้ตราฉบับใช้นั้น ได้กำหนดหลักเกณฑ์และวิธีการเฉพาะการระงับอนุวาทาทิกรณ์ เท่านั้น ยังมีอธิกรณ์อีก 3 ประเภท ที่มหาเถรสมาคมยังไม่ได้กำหนดหลักเกณฑ์และวิธีการปฏิบัติ เพื่อให้ครอบคลุมทุกปัญหาที่เกิดขึ้น ในปัจจุบันของสังคมสงฆ์ และในการตรากฎหมายเถรสมาคมควรยึดหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่าจะต้องดำเนินการโดยรวดเร็วและรอบคอบ เพื่อป้องกันอธิกรณ์ลุกลาม ทำให้สังคมสงฆ์แตกความสามัคคีและยังผลให้ศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาเสื่อมถอยลงไป ซึ่งมหาเถรสมาคมอาศัยอำนาจตาม มาตรา 15 จัตวา แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 สามารถตรากฎหมายเถรสมาคมเพิ่มเติมได้

2) ข้อเสนอแนะการกำหนดมาตรการในการควบคุมการบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตร

ปัจจุบันคณะสงฆ์ไทยมีพระภิกษุสามเณรมีเป็นจำนวนมาก การกำหนดให้อุปัชฌาย์มีหน้าที่ให้การบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตร โดยต้องสอบสวนกุลบุตรให้ได้คุณลักษณะ และไม่เป็นคนต้องห้าม จึงทำการบรรพชาอุปสมบทให้ และอุปัชฌาย์เมื่อให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรแล้วมีหน้าที่ต้องปกครองดูแลสั่งสอนสัทธินิหาริกของตนให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ ขนบถวายให้ได้รับการศึกษาพระธรรมวินัย ถ้าสัทธินิหาริกพรรษายังไม่พ้น 5 จะไปอยู่วัดอื่น จะต้องได้รับคำยินยอมจากเจ้าอาวาสวัดนั้นที่จะปกครองดูแลสั่งสอนแทน จนกว่าพรรษาจะพ้น 5 ในการตรากฎหมายเถรสมาคม ฉบับที่ 17 (พ.ศ.2536) ว่าด้วยการแต่งตั้งถอดถอนพระอุปัชฌาย์ ซึ่งใช้บังคับเมื่อวันที่ 26 มีนาคม 2536 มีผลให้พระอุปัชฌาย์ที่ได้รับตราตั้งอยู่ก่อนวันใช้กฎหมายเถรสมาคม ยังคงทำหน้าที่พระอุปัชฌาย์ต่อไป แม้ว่ามหาเถรสมาคมจะได้กำหนดกรอบให้พระอุปัชฌาย์ปฏิบัติในการตรวจสอบคัดกรองผู้ที่เข้ามาสู่สังคมสงฆ์ แต่การตรวจสอบกลั่นกรองคุณสมบัติของบุคคลก่อนทำการบรรพชาอุปสมบทยังไม่รัดกุม ทำให้ง่ายต่อการบรรพชาอุปสมบท พระพุทธศาสนาจึงได้ ศาสนทายาทที่ไร้คุณภาพ นอกจากนี้ยังสร้างปัญหาให้กับสังคมสงฆ์ต้องแก้ไขอีกมากมาย แม้ศาสนาทายาทจะมีจำนวนมาก แต่หากไม่มีมาตรการควบคุมเพื่อให้ได้คุณภาพ ก็ไม่ส่งผลดีต่อพระพุทธศาสนา นอกเสียจากจะจัดตั้งพระพุทธศาสนาไม่ให้เจริญก้าวหน้า

5.2 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัยนี้ ผู้วิจัยเห็นว่ายังมีประเด็นสำคัญที่ควรศึกษาต่อ เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนากระบวนการและขั้นตอนระงับอิทธิฤทธิ์ได้อย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ผู้วิจัยเสนอประเด็นสำหรับการวิจัยครั้งต่อไปดังนี้

1) ควรศึกษาแนวทางในการอบรมพัฒนาเจ้าคณะพระสังฆาธิการ และเจ้าหน้าที่บุคลากรทางศาสนา เพื่อให้เข้าใจ เข้าถึงแนวทางวิธีการประยุกต์ใช้เครื่องมือโดยเฉพาะกฎหมายเถรสมาคมให้สอดคล้องกับพระธรรมวินัยเพื่อใช้ในการระงับอิทธิฤทธิ์อย่างเป็นรูปธรรม สามารถเข้าใจและนำไปใช้ได้จริง

2) ควรศึกษาถึงความสำคัญของพระนวกะและมีแนวทางการฝึกอบรมพระนวกะให้เกิดการรับรู้เรื่องพระธรรมวินัยได้อย่างถูกต้อง และประพฤติปฏิบัติอยู่ในสัมมาปฏิบัติ อันจะก่อให้เกิดความสงบสุขในสังคมสงฆ์และสังคมภายนอกได้

3) ควรศึกษามูลเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการประพาสล่วงละเมิดพระธรรมวินัย เพื่อเป็นแนวทางป้องกันพระภิกษุมิให้ล่วงละเมิดพระวินัย เพื่อให้คฤหัสถ์ได้วางตนให้เหมาะสมไม่ส่งเสริมให้พระภิกษุกระทำความผิดพระวินัย

บรรณานุกรม

- คณะกรรมการกองตำรา. **วินัยวินิจจัย**. (2530). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
ปรีชา ช้างขวัญยืน. (2538). **ความคิดทางการเมืองในพระไตรปิฎก**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2551). **คำวัด**. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพมหานคร: เอส. อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
_____. (2552). **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
มหาวิทยาลัย. (2534). **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.
สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2554). **คู่มือพระสังฆาธิการ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.